

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ «Географічне краєзнавство»

Основний рівень

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»
(лист Міністерства освіти і науки України №1/11-7084 від 14.07.2017)

*Копилець Євгеній Вікторович – керівник
гуртків Полтавського обласного центру
туризму і краєзнавства учнівської молоді,
кандидат педагогічних наук*

*Омельченко Дмитро Григорович –
заступник директора Українського
державного центру туризму і краєзнавства
учнівської молоді*

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Географічне краєзнавство є складовою частиною географічної науки з усіма притаманними їй методами дослідження. Воно відіграє провідну роль в осягненні учнівською молоддю взаємозв'язків між природою, населенням та господарством, пізнанні рідного краю, є запорукою вивчення та подальшого екологічно доцільного використання навколишнього середовища.

Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять географічним краєзнавством.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. *Пізнавальна компетентність*: уміння вивчати особливості географії рідного краю, досліджувати та екологічно доцільно використовувати природні ресурси, особистісно сприймати об'єкти дослідження, досліджуваний матеріал.

2. *Практична компетентність*: уміння та навички забезпечувати власну безпечну життєдіяльність у польових умовах, здійснювати дослідження географічних об'єктів своєї місцевості та систематизувати результати досліджень.

3. *Творча компетентність*: уміння та навички підготовки звітів про експедиції, пошуково-дослідницьких робіт, виступів на конференціях.

4. *Соціальна компетентність*: набуття досвіду участі у туристсько-краєзнавчих масових заходах, здатність до співробітництва, соціальна активність, володіння культурою спілкування, свідоме ставлення до власної безпеки та безпеки оточення, збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, формування позитивних якостей емоційно-вольової сфери (самостійність, колективізм, працелюбство, ініціативність, відповідальність та ін.).

Програма гуртка спрямована на формування системного мислення, поглиблення знань, умінь і навичок з окремих предметів та туристсько-краєзнавчої роботи.

Програма передбачає навчання дітей протягом трьох років. На опрацювання навчального матеріалу кожного року відводиться 216 годин, які розподілені на два блоки:

«Географічне краєзнавство» - 166 год. для 1-го року навчання;
- 170 год. для 2-го року навчання;
- 174 год. для 3-го року навчання,

«Туристсько-спортивна та фізична підготовка»*

- 50 год. для 1-го року навчання;
- 46 год. для 2-го року навчання;
- 42 год. для 3-го року навчання.

У змісті програми враховані вимоги Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти в галузях «Природознавство», «Суспільствознавство», «Здоров'я і фізична культура». Програма включає відомості, які поглиблюють і доповнюють зміст курсів географії, що вивчаються у загальноосвітніх навчальних закладах.

Важлива роль відводиться формуванню у гуртківців мовної культури, засвоєнню географічної, краєзнавчої та туристської термінології, практичних навичок застосування методів географічних досліджень, роботи з джерелами географічної інформації, користування туристським спорядженням, вихованню свідомого ставлення до власного здоров'я.

Тривалість занять визначається з урахуванням психофізіологічного розвитку та допустимого навантаження і складає в академічних годинах 45 хвилин. Екскурсії та практичні заняття є обов'язковими та необхідними складовими навчально-виховного процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту тем до реального життя. Орієнтовне співвідношення теоретичних і практичних годин упродовж усього періоду опанування програми становить 1:4; частка практичних занять кожного навчального року зростає, оскільки вихованці набувають дедалі більшого досвіду.

Необхідною умовою організації екскурсій і практичних занять на місцевості є дотримання санітарно-гігієнічних вимог та техніки безпеки.

Під час планування практичних занять, екскурсій, подорожей, змагань тощо беруться до уваги сезонні зміни погоди, додаткові можливості для реалізації запланованих заходів під час канікул.

Для закріплення та реалізації набутих вихованцями за навчальний рік знань, умінь та навичок влітку проводиться туристсько-краєзнавча експедиція (поза сіткою навчальних годин).

Програма передбачає варіативність як дидактичних принципів, так і методів навчання, спрямованих на формування творчої особистості. На заняттях гуртка використовують різноманітні методи навчання в залежності від віку та індивідуальних особливостей вихованців: пояснювально-ілюстративні (розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація та ін.), репродуктивні (відтворювальні), тренінгові (розвиток знань, набуття вмінь та навичок), дискусійні, проблемно-пошукові (дослідницькі, пошукові) методи навчання. При проведенні практичних занять перевагу варто надавати зорієнтованим на конкретний результат географічним дослідженням та пошуковій роботі.

Поряд із груповими, колективними формами роботи варто проводити індивідуальну роботу з вихованцями відповідно до чинного Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах. Це створює умови для диференціації та індивідуалізації навчання відповідно до творчих здібностей, віку та психофізичних особливостей, стану здоров'я дітей, є запорукою успішності підготовки до конкурсів, конференцій та інших масових заходів.

Перевірка сформованості компетентностей вихованців здійснюється під час проведення практичних занять у формі змагань, вікторин, конкурсів, виконання творчих завдань тощо.

Керівник гуртка в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення окремих тем програми, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси вихованців, стан матеріально-технічної бази закладу, в якому працюють гуртки.

У перші тижні занять необхідно провести батьківські збори, де розповісти про план роботи гуртка, розклад занять та особисте спорядження юного географа-краєзнавця для практичних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок.

Для проведення навчально-виховного процесу в гуртку з метою ефективного засвоєння систематизованих знань, умінь та навичок використовуються засоби навчання відповідно до чинного Типового переліку навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів. Доцільно використовувати різноманітні засоби навчання: мультимедійні засоби навчання, колекції, гербарії, картографічний матеріал тощо.

Основний рівень, перший рік навчання НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			теоретичних	практичних
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1.	Розділ I. Вступ	12	5	7
1.1.	Вступне заняття	2	1	1
1.2.	Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю	6	2	4
1.3.	Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок	4	2	2
2.	Розділ II. Географічне краєзнавство	132	33	99
2.1.	Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок	6	-	6
2.2.	Основні віхи розвитку вітчизняного	10	3	7

	географічного краєзнавства			
2.3.	Фізико-географічне положення краю. Природні комплекси	10	4	6
2.4.	Фенологічні спостереження	8	1	7
2.5.	Геологічна будова, мінерали та гірські породи, рельєф краю	20	7	13
2.6.	Метеорологічні спостереження. Особливості клімату краю	18	6	12
2.7.	Води краю. Гідрологічні спостереження	20	6	14
2.8.	Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю	10	3	7
2.9.	Взаємопов'язаність природи, населення і господарства. Геоecологічна ситуація у краї	10	3	7
2.10	Масові туристсько-краєзнавчі заходи	20	-	20
3.	Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок	12	4	8
3.1.	Правила санітарії та гігієни. Долікарська допомога	6	2	4
3.2.	Туристський побут	2	1	1
3.3.	Організація харчування у польових умовах	4	1	3
4.	Розділ IV. Підсумки навчального року	10	-	10
4.1.	Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції	8	-	8
4.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
4.3.	Багатоденна туристсько-краєзнавча експедиція	Поза сіткою годин-		
	Разом	166	42	124

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I. Вступ (12 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Поняття «край». Рідний край. Краєзнавчі витоки географічної науки. Пізнавальне та практичне значення учнівського географічного краєзнавства. Спрямованість сучасного географічного краєзнавства на забезпечення гармонійного співіснування людини з природою. Джерела знань та методи досліджень у географічному краєзнавстві. Основні форми туристсько-краєзнавчої роботи. Значення туристської підготовки для краєзнавчих досліджень. Мета, завдання, зміст, орієнтовне планування роботи гуртка на поточний навчальний рік. Управління та самоврядування в гуртку.

Практичні заняття. Анкетування «Чого я чекаю від гуртка». Формулювання та прийняття «Законів географа-краєзнавця». Організація самоврядування в гуртку.

1.2. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю (6 год.)

Загальна характеристика географічного положення України та рідного краю. Географічні умови та ресурси, якими визначається туристська привабливість рідного краю.

Практичні заняття. Презентація місцевих історико-культурних та природних пам'яток, туристських та екскурсійних маршрутів на основі опрацювання відповідних джерел інформації. Екскурсія до місцевого музею чи рекреаційної зони (за вибором).

1.3. Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок (4 год.)

Техніка безпеки під час теоретичних та практичних занять. Електробезпека та пожежна безпека. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у громадських місцях, у транспорті, на водоймах тощо. Безпека поводження із незнайомими людьми та підозрілими предметами. Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок відповідно до чинної нормативної бази організації та проведення туристських спортивних походів, екскурсій, подорожей з учнівською та студентською молоддю. Загальні правила поведінки під час походів, екскурсій, подорожей.

Практичні заняття. Виконання завдань на засвоєння правил безпечної життєдіяльності (у формі гри або тренінгу). Ознайомлення з основними положеннями Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю.

Розділ II. Географічне краєзнавство (132 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок (6 год.)

Практичні заняття. Актуалізація та перевірка рівня базових знань, умінь та навичок вихованців, набутих у гуртку «Юні туристи-краєзнавці». Опрацювання та презентація матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої подорожі. Участь у заходах до Всесвітнього дня туризму.

2.2. Основні віхи розвитку вітчизняного географічного краєзнавства (10 год.)

Етап початкового пізнання природи, стихійно-описовий та цілеспрямовано-описовий етапи, становлення організаційних форм географічного краєзнавства. Ставлення людини до довкілля у різні історичні часи. Народні географічні знання, їхня тісна пов'язаність із духовним життям українців. Персоналії: П. Чубинський, В. Докучаєв, С. Русова, С. Рудницький, П. Тутковський, К. Дубняк, місцеві діячі географічного краєзнавства.

Практичні заняття. Екскурсія до краєзнавчого відділу місцевої бібліотеки, ознайомлення з краєзнавчими виданнями XIX – XX століть.

Експедиція: порівняння описів природи або поселення краєзнавцями минулого із сучасними умовами. Зустріч із місцевим географом-краєзнавцем.

2.3. Фізико-географічне положення краю. Природні комплекси (10 год.)

Фізико-географічне положення (ФГП) краю – адреса, яка визначає його природні умови. Край у системі географічних координат. Характеристика ФГП краю за картами.

Поняття «природний комплекс» (ПК). Компоненти природи, які у поєднанні утворюють ПК. Загальне уявлення про різноманітність та ієрархію ПК. Типові ПК краю (огляд від рівня природних зон до фацій). Причини різноманітності ПК. Специфіка географічного та екологічного підходів до вивчення природних комплексів. Співвідношення ПК і екосистем. Антропогенні ПК, штучні екосистеми.

Поняття «цінності природи». Характеристика основних суб'єктних цінностей природи. Самоцінність природи.

Практичні заняття. Визначення географічного положення місцевого ландшафтного урочища. Відстеження обумовленості особливостей компонентів ПК географічним положенням. Пошук на місцевості урочищ та фацій. Аналіз причин відмінностей між ПК. Складання порівняльного опису природного і антропогенного ПК. Порівняльна характеристика цінностей природного і антропогенного ПК своєї місцевості.

2.4. Фенологічні спостереження (8 год.)

Сутність фенологічних спостережень, їхня спорідненість із географічним краєзнавством. Основні правила здійснення фенологічних спостережень. Фенологічні спостереження та народний хліборобський календар.

Практичні заняття. Ознайомлення з календарем сезонних явищ у краї. Фенологічні екскурсії. Вибір об'єктів для фенологічних спостережень, сезонні спостереження. Ведення журналу спостережень, оформлення результатів у вигляді «дерева».

2.5. Геологічна будова, мінерали та гірські породи, рельєф краю (20 год.)

Геологія як наука. Геологічне минуле України, краю. Внутрішні та зовнішні процеси, якими зумовлені зміни земної кори.

Мінерали та гірські породи, їхня генетична класифікація. Походження та просторова диференціація типових гірських порід краю. Роль живих організмів у формуванні гірських порід. Корисні копалини краю, закономірності їхнього розміщення.

Методика проведення найпростіших геологічних досліджень: добір спорядження, вибір місцевості для огляду, правила запису польових спостережень та збору зразків. Рослинність як індикатор залягання гірських порід.

Основні риси сучасного рельєфу краю. Абсолютні й відносні, максимальні й мінімальні висоти. Форми рельєфу різного порядку, характерні для території краю, чинники їхнього формування і поширення. Прилади та інструменти для вивчення рельєфу.

Антропогенний вплив на геологічне середовище та рельєф краю. Геолого-географічні заповідні території і об'єкти краю, їхня ціннісна характеристика. Вплив рельєфу на господарство краю. Відображення рельєфу у культурі краю.

Практичні заняття. Укладення нарису праісторії краю за палеогеографічними картами і схемами, ознайомлення з викопними рештками організмів. Ознайомлення з колекціями мінералів та гірських порід, вправління у визначенні мінералів та гірських порід. Експерсії до геологічного відслонення. Польове ознайомлення з місцевими формами рельєфу, вправління у роботі з геодезичними приладами. Моделювання рельєфотворчих процесів, конкурс геоморфологів.

2.6. Метеорологічні спостереження. Особливості клімату краю (18 год.)

Погода, її характеристики (елементи). Опис погоди у системі географічних досліджень. Місцева метеослужба. Основні прилади для метеоспостережень, вимоги до облаштування метеомайданчика. Значення спостережень за погодою та її передбачення для туристських подорожей. Народні прикмети завбачення погоди, їхній зв'язок із хліборобським календарем. «Живі барометри» у природі.

Клімат краю, його особливості та їхня обумовленість. Характеристика пір року, сезонного розподілу метеорологічних явищ. Поняття мікроклімату. Вплив людини на метеорологічні явища та клімат. Значення клімату для господарського та культурного життя місцевого населення.

Практичні заняття. Експерсія на метеостанцію або метеомайданчик. Робота з метеоприладами. Опрацювання результатів спостережень за погодою, виготовлення та аналіз графіків, схем, діаграм динаміки погодних характеристик. Прогнозування погоди за місцевими ознаками. Створення банку прикмет завбачення погоди. Виготовлення простих приладів спостереження за погодою. Конкурс синоптиків. Аналіз кліматичних карт. Вивчення мікрокліматичних відмінностей окремих ландшафтних ділянок, визначення відповідних чинників.

2.7. Води краю. Гідрологічні спостереження (20 год.)

Поверхневі води краю. Характерні риси розміщення водних об'єктів краю, їхня зумовленість. Річки краю, їхня загальна характеристика, типові риси режиму. Найбільші річки, річки найближчої місцевості. Програма вивчення річки як природного комплексного об'єкта. Методика гідрологічних досліджень на місцевих річках: вибір об'єкта, необхідне обладнання, правила проведення досліджень, фіксація та обробка результатів. Гідрологічні показники як індикатори екологічного стану річки.

Озера та болота краю (за наявності), їхня загальна характеристика, умови утворення, роль у природі, методика дослідження. Підземні води, джерела. Штучні водойми. Взаємовплив розміщення і стану водойм та життя людей у краї. Чинники негативного впливу на річки та інші водойми, вимоги водоохоронного законодавства. Місцеві гідрологічні пам'ятки природи, заказники тощо.

Практичні заняття. Моделювання руслотвірних процесів. Виготовлення інструментів для гідрологічних досліджень. Спостереження за місцевою річкою

у період повені, очищення заплавної зони від сміття. Польові гідрологічні, гідроекологічні роботи. Конкурс гідрологів.

2.8. Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю (10 год.)

Загальна характеристика рослинності краю, її змін у часі. Типові рослинні угруповання, види рослин, чинники їхнього поширення. Штучні насадження. Можливості дослідження рослинності під час подорожі.

Тваринний світ краю: видова різноманітність та чисельність, їхні зміни в часі. Поширення різних видів відповідно до певних умов середовища існування. Методики вивчення тваринного світу під час подорожі.

Ґрунт – «дзеркало ландшафту». Роль і значення ґрунту в біосфері. Типові ґрунти краю, їхні будова і склад, чинники утворення. Причини деградації ґрунтів.

Практичні заняття. Вивчення рослинності краю за ілюстраціями та гербарними зразками, усною народною творчістю. Вивчення тваринного світу краю за ілюстраціями, усною народною творчістю, слідами життєдіяльності. Екологічні ігри, вправи екотренінгу («Екологічна етика», «Онуки Ліннея», «Павутина» тощо). Польове ознайомлення з типовими рослинними угрупованнями та тваринним світом місцевих ПК, складання відповідного опису. Опис ґрунту.

2.9. Взаємопов'язаність природи, населення і господарства. Геоекологічна ситуація у краї (10 год.)

Населення краю впродовж історичного часу. Виникнення і розвиток основних населених пунктів краю, свого міста чи села. Вплив природних умов краю на систему розселення, традиційний тип житла, промисли та галузі господарства. Природа краю у культурі та мистецтві.

Кількість, статева та вікова структура населення краю, свого населеного пункту. Динаміка кількості населення міста (села) в ретроспективі. Загальна характеристика зайнятості населення та господарства краю, свого населеного пункту.

Зміна компонентів природи і ПК в цілому під впливом діяльності людини: огляд за історичний період, констатація сучасного стану. Геоекологічний напрям у географічному краєзнавстві. Прості методики геоекологічного моніторингу. Охорона природи у краї.

Практичні заняття. Аналіз тематичних карт краєзнавчого атласу. Екскурсія до місцевого краєзнавчого музею. Геоекологічний моніторинг території, прилеглої до навчального закладу.

2.10. Масові туристсько-краєзнавчі заходи (20 год.)

Практичні заняття. Підготовка та здійснення туристсько-краєзнавчих мандрівок, підготовка до зльотів та змагань та участь у них, участь у конкурсах, природоохоронних акціях, відзначення дат екологічного календаря тощо.

Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (12 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Долікарська допомога (6 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна одягу та взуття. Загартовування: принципи, чинники,

технології. Вплив шкідливих звичок на організм. Режим дня. Гігієна харчування та водосолевий режим.

Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей (простудні, інфекційні кишкові, харчові отруєння, переохолодження, тепловий та сонячний удари тощо), їх симптоми, лікування, профілактика. Травми (потертості, мозолі, забої, розтяги, вивихи, переломи, поранення ріжучими та колючими предметами, укуси кліщів, комах, змій, звірів, опіки тощо), дії при травмуванні, профілактика. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та способи транспортування потерпілого.

Практичні заняття. Вправління у призначенні вмісту аптечки, накладанні пов'язок і шин. Транспортування «потерпілого» різними способами. Залік із надання долікарської допомоги (тестова і практична частини).

3.2. Туристський побут (2 год.)

Загальні вимоги до місць бівуаків. Планування бівуаку. Послідовність виконання робіт при облаштуванні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Встановлення наметів. Типи вогнищ, їхнє призначення. Облаштування місця для вогнища. Правила пожежної безпеки. Заготівля дров. Роботи зі згорання табору.

Практичні заняття. Моделювання ситуацій, пов'язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

3.3. Організація харчування у польових умовах (4 год.)

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Режим харчування під час мандрівки. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу.

Практичні заняття. Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості, аналіз запропонованих меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування простих страв.

Розділ IV. Підсумки навчального року (10 год.)

4.1. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції (8 год.)

Практичні заняття. Визначення мети та завдань туристсько-краєзнавчої експедиції. Розподіл тимчасових доручень та експедиційних посад. Попереднє вивчення району експедиції, розробка маршруту і плану-графіка подорожі, складання кошторису. Польовий зошит, польовий щоденник, вимоги до їхнього ведення. Добір та підготовка туристського спорядження та обладнання для досліджень. Контроль фізичного стану вихованців. Перевірка готовності (захист експедиційних посад).

4.2. Підбиття підсумків навчального року (2 год.)

Практичні заняття. Аналіз діяльності гуртка упродовж навчального року, порівняння результатів із попередніми очікуваннями вихованців. Завдання на літо.

Вручення заохочувальних відзнак за активну та результативну участь у туристсько-краєзнавчих заходах.

Основний рівень, другий рік навчання
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	У тому числі	
			теоретичних	практичних
1.	Розділ I. Вступ	6	3	3
1.1.	Вступне заняття	2	1	1
1.2.	Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок	4	2	2
2.	Розділ II. Географічне краєзнавство	142	26	116
2.1.	Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок за попередній навчальний рік	4	-	4
2.2.	Опрацювання матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка звіту	12	1	11
2.3.	Основні віхи розвитку вітчизняного географічного краєзнавства	6	2	4
2.4.	Ландшафти	8	2	6
2.5.	Фенологічні спостереження	8	1	7
2.6.	Геологічна будова, мінерали та гірські породи, рельєф краю	18	4	14
2.7.	Метеорологічні спостереження. Особливості клімату краю	16	4	12
2.8.	Води краю. Гідрологічні спостереження	18	4	14
2.9.	Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю	10	3	7
2.10	Населення та господарство краю. Екологічні проблеми природокористування та охорона природи	20	5	15
2.11	Масові туристсько-краєзнавчі заходи	22	-	22
3.	Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок	12	4	8
3.1.	Правила санітарії та гігієни. Долікарська допомога	6	2	4
3.2.	Туристський побут	2	1	1
3.3.	Організація харчування у польових умовах	4	1	3

4.	Розділ IV. Підсумки навчального року	10	-	10
4.1.	Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції	8	-	8
4.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
4.3.	Багатоденна туристсько-краєзнавча експедиція	Поза сіткою годин		
	Разом	170	33	137

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1.1. Розділ I. Вступ (6 год.)

Вступне заняття (2 год.)

Актуалізація основних відомостей про туризм і географічне краєзнавство за попередній рік навчання в гуртку. Мета, завдання, зміст, орієнтовне планування роботи гуртка на поточний навчальний рік.

Практичні заняття. Анкетування «Чого я чекаю від гуртка». Організація самоврядування в гуртку.

1.2. Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок (4 год.)

Техніка безпеки під час теоретичних та практичних занять. Електробезпека та пожежна безпека. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у громадських місцях, у транспорті, на водоймах тощо. Безпека поводження із незнайомими людьми та підозрілими предметами. Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок відповідно до чинної нормативної бази організації та проведення туристських спортивних походів, екскурсій, подорожей з учнівською та студентською молоддю. Загальні правила поведінки під час походів, екскурсій, подорожей (актуалізація).

Практичні заняття. Виконання завдань на засвоєння правил безпечної життєдіяльності (у формі гри або тренінгу). Повторення основних положень Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю.

Розділ II. Географічне краєзнавство (142 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок за попередній навчальний рік (4 год.)

Практичні заняття. Актуалізація та перевірка рівня базових знань, умінь та навичок вихованців, набутих у гуртку. Відзначення Всесвітнього дня туризму.

2.2. Опрацювання матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка звіту (12 год.)

Типова структура звіту про туристсько-краєзнавчу експедицію. Можливі форми презентації результатів літньої експедиції (виставка, звітний вечір, конкурс звітів та ін.).

Практичні заняття. Опрацювання польових записів, зібраних матеріалів (робота за розподіленими обов'язками). Ознайомлення зі зразками звітів експедицій попередніх років. Складання письмового звіту про експедицію. Консультації з фахівцями (за потребою). Передача підсумкових матеріалів до навчального кабінету, музею тощо.

2.3. Основні віхи розвитку вітчизняного географічного краєзнавства (6 год.)

Етап трансформації та утвердження вітчизняного географічного краєзнавства. Персоналії: О. Діброва, М. Костриця, місцеві діячі географічного краєзнавства. Організаційні форми географічного краєзнавства на сучасному етапі. Діяльність Українського географічного товариства, Національної спілки краєзнавців України, їхніх місцевих осередків, місцевих громадських краєзнавчих об'єднань.

Практичні заняття. Ознайомлення з краєзнавчими виданнями ХХ – ХХІ ст. Екскурсія на географічний факультет, до кафедри географії місцевого вишу. Зустріч із місцевим географом-краєзнавцем.

2.4. Ландшафти (8 год.) Поняття «природний комплекс», «ландшафт». Типові ландшафти краю (огляд від рівня природних зон до фацій). Зміна ландшафтів краю упродовж історичного часу. Інтенсифікація змін навколишнього середовища у ХІХ – 1 пол. ХХ ст. Антропогенні ландшафти. Характеристика основних суб'єктних цінностей природи (актуалізація).

Практичні заняття. Віднайдення на місцевості урочищ та фацій. Екскурсія: рослини-інтродуценти у звичних ландшафтах. Екскурсія до парку як специфічної геосистеми.

2.5. Фенологічні спостереження (8 год.)

Основні правила здійснення фенологічних спостережень. Фенологічні спостереження та народний хліборобський календар (актуалізація).

Практичні заняття. Фенологічні екскурсії. Вибір об'єктів для фенологічних спостережень, сезонні спостереження. Ведення журналу спостережень, оформлення результатів у вигляді «дерева».

2.6. Геологічна будова, мінерали та гірські породи, рельєф краю (18 год.)

Геологічне минуле України, краю. Мінерали та гірські породи, їхня генетична класифікація. Походження та просторова диференціація типових гірських порід краю. Корисні копалини краю (актуалізація). Корисні копалини, які постачалися і постачаються для потреб населення з іншої місцевості. Методика проведення найпростіших геологічних досліджень (актуалізація).

Основні риси сучасного рельєфу краю. Прилади та інструменти для вивчення рельєфу (актуалізація). Антропогенний вплив на геологічне середовище та рельєф краю. Негативні геоморфологічні процеси та явища, заходи для їхньої профілактики та боротьби з ними.

Практичні заняття. Робота з колекціями мінералів та гірських порід, вправління у визначенні мінералів і гірських порід. Екскурсія до місцевого кар'єру. Збір та паспортизація геологічних зразків. Визначення придатності зразків пісків, глин, суглинків для різних господарських потреб. Ознайомлення

з використанням корисних копалин під час екскурсії по місту. Спостереження за негативними геоморфологічними явищами.

2.7. Метеорологічні спостереження. Особливості клімату краю (16 год.)

Погода, її характеристики. Народні прикмети завбачення погоди (актуалізація). Кімнатні рослини, домашні тварини – «живі барометри». Клімат краю, його особливості (актуалізація). Кліматотвірні чинники, їхній вплив на клімат краю. Кліматичне районування. Кліматичні відмінності у межах своєї області, їхні причини. Зміни клімату краю в останні десятиліття. Міський мікроклімат. Вплив «острова тепла» на концентрацію речовин, що забруднюють атмосферне повітря.

Практичні заняття. Поповнення банку прикмет завбачення погоди. Вправлення у прогнозуванні погоди. Аналіз кліматичних карт. Вивчення мікрокліматичних відмінностей окремих ділянок населеного пункту, визначення відповідних чинників. Розробка та виконання проекту «Живі барометри».

2.8. Води краю. Гідрологічні спостереження (18 год.)

Поверхневі води краю. Річки краю, їхня загальна характеристика. Методика гідрологічних досліджень на місцевих річках. Гідрологічні показники як індикатори екологічного стану річки (актуалізація).

Водопостачання та каналізація: ретроспектива й сучасність. Місто як водозбірний басейн. Водні потоки – «зодчі рельєфу». Несприятливі процеси, пов'язані з текучими водами.

Проблема якості питної води. Чинники, які впливають на якість води. Методики забору та аналізу якості питної води з шахтних колодязів.

Практичні заняття. Спостереження за місцевою річкою у період повені, очищення заплавної зони від сміття. Польові гідрологічні, гідроекологічні роботи, обробка та систематизація результатів. Екскурсія на місцеве підприємство, що займається водопостачанням чи водоочищенням.

2.9. Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю (10 год.)

Типові рослинні угруповання, види рослин, чинники їхнього поширення. Місцеві та інтродуковані рослини. Штучні насадження. Функції зелених насаджень у населеному пункті. Рослини – індикатори забруднення повітря. Вплив кімнатних рослин на повітря в помешканні.

Тваринний світ краю. Поширення різних видів відповідно до певних умов середовища існування. Тварини-синантропи. Тварини, що зникли з території краю в історичний час.

Типові ґрунти краю, їхні будова і склад, чинники утворення (актуалізація). Ґрунт – «пам'ять ландшафту». Причини деградації ґрунтів. Методика закладення та опису ґрунтового розрізу.

Практичні заняття. Вправлення у визначенні рослинності краю за ілюстраціями та гербарними зразками. Вправлення у визначенні тваринного світу краю за ілюстраціями, усною народною творчістю, слідами життєдіяльності. Екологічні ігри, вправи екотренінгу. Польове ознайомлення з рослинними угрупованнями та тваринним світом природних та антропогенних

ландшафтів, складання відповідних описів. Розробка та виконання міні-проекту «Біоіндикатори». Опис ґрунтового розрізу.

2.10. Населення та господарство краю. Екологічні проблеми природокористування та охорона природи (16 год.)

Кількість, статева та вікова структура населення краю, свого населеного пункту. Динаміка кількості населення міста (села) в ретроспективі (актуалізація). Чинники природного та механічного руху населення. Міське та сільське населення. Міські поселення краю, їхня характеристика за суспільними функціями. Етнічний склад населення.

Економіко-географічне положення краю. Галузева структура господарства краю. Виробничі та торговельні зв'язки. Господарство свого населеного пункту. Підприємство як об'єкт географічного дослідження.

Екологічні проблеми природокористування. Охорона природи у краї. Природно-заповідний фонд (ПЗФ) краю. Громадські природоохоронні організації. Екологічно доцільна поведінка у побуті. Можливості юних туристів-краєзнавців в охороні природи.

Практичні заняття. Аналіз тематичних карт краєзнавчого атласу. Екскурсія до місцевого краєзнавчого музею, управління статистики. Аналіз статистичних відомостей, що характеризують населення і господарство краю (населеного пункту). Екскурсія на місцеве підприємство. Зустріч із місцевим активістом охорони природи. Екскурсія до об'єкту ПЗФ. Екологічні ігри, вправи екотренінгу («Пікнік» тощо). Геоекологічний моніторинг обраної території.

2.11. Масові туристсько-краєзнавчі заходи (22 год.)

Практичні заняття. Підготовка та здійснення туристсько-краєзнавчих мандрівок, звітних презентацій, підготовка до зльотів та змагань та участь у них, участь у конкурсах, природоохоронних акціях, відзначення дат екологічного календаря тощо.

Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (12 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Долікарська допомога (6 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна харчування та водосолевий режим (актуалізація). Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей (простудні, інфекційні кишкові, харчові отруєння, переохолодження, тепловий та сонячний удари тощо), їх симптоми, лікування, профілактика. Травми (потертості, мозолі, забої, розтяги, вивихи, переломи, поранення ріжучими та колючими предметами, укуси кліщів, комах, змій, звірів, опіки тощо), дії при травмуванні, профілактика. Дії при втраті свідомості потерпілим. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та техніка накладання джгута. Правила та способи транспортування потерпілого.

Практичні заняття. Вправляння у призначенні вмісту аптечки, накладанні пов'язок і шин. Виготовлення нош із підручних матеріалів,

транспортування «потерпілого» різними способами. Залік із надання долікарської допомоги (тестова і практична частини).

3.2. Туристський побут (2 год.)

Загальні вимоги до місць бівуаків. Планування бівуаку. Послідовність виконання робіт при облаштуванні та згортанні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Правила пожежної безпеки (актуалізація).

Практичне заняття. Моделювання ситуацій, пов'язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

3.3. Організація харчування у польових умовах (4 год.)

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу (актуалізація).

Практичні заняття. Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості, аналіз запропонованих меню. Добір рецептів для експедиційного меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування страв у польових умовах.

Розділ IV. Підсумки навчального року (10 год.)

4.1. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції (8 год.)

Практичні заняття. Визначення мети та завдань туристсько-краєзнавчої експедиції. Розподіл тимчасових доручень та експедиційних посад. Попереднє вивчення району експедиції, розробка маршруту і плану-графіка подорожі, складання кошторису. Польовий зошит, польовий щоденник, вимоги до їхнього ведення. Добір та підготовка туристського спорядження та обладнання для досліджень. Контроль фізичного стану вихованців. Перевірка готовності («захист експедиційних посад»).

4.2. Підбиття підсумків навчального року (2 год.)

Практичне заняття. Аналіз діяльності гуртка упродовж навчального року, порівняння результатів із попередніми очікуваннями вихованців. Завдання на літо.

Вручення заохочувальних відзнак за активну та результативну участь у туристсько-краєзнавчих заходах.

Основний рівень, третій рік навчання НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			теоретичних	практичних
1.	Розділ I. Вступ	6	3	3
1.1.	Вступне заняття	2	1	1
1.2.	Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок	4	2	2
2.	Розділ II. Географічне краєзнавство	146	21	125

2.1.	Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок за попередній навчальний рік	4	-	4
2.2.	Опрацювання матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка звіту	12	1	11
2.3.	Сучасний етап розвитку вітчизняного географічного краєзнавства. Географічне краєзнавство як складова географічної науки	16	4	12
2.4.	Підготовка та написання пошуково-дослідницької роботи	50	10	40
2.5.	Облаштування краєзнавчої географічної експозиції	24	6	18
2.6.	Масові туристсько-краєзнавчі заходи	40	-	40
3.	Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок	12	4	8
3.1.	Правила санітарії та гігієни. Долікарська допомога	6	2	4
3.2.	Туристський побут	2	1	1
3.3.	Організація харчування у польових умовах	4	1	3
4.	Розділ IV. Підсумки навчального року	10	-	10
4.1.	Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції	8	-	8
4.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
4.3.	Багатоденна туристсько-краєзнавча експедиція	Поза сіткою годин		
	Разом	174	28	146

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I. Вступ (6 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Актуалізація основних відомостей про туризм і географічне краєзнавство за попередній рік навчання в гуртку. Мета, завдання, зміст, орієнтовне планування роботи гуртка на поточний навчальний рік.

Практичне заняття. Визначення з темами пошуково-дослідницьких робіт у поточному навчальному році, розподіл на групи. Питання самоврядування в гуртку.

1.2. Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок (4 год.)

Техніка безпеки під час теоретичних та практичних занять. Електробезпека та пожежна безпека. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у громадських місцях, у транспорті, на водоймах тощо. Безпека поводження із незнайомими людьми та підозрілими предметами. Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок відповідно до чинної нормативної бази організації та проведення туристських спортивних походів, екскурсій, подорожей з учнівською та студентською молоддю. Загальні правила поведінки під час походів, екскурсій, подорожей (актуалізація).

Практичні заняття. Виконання завдань на засвоєння правил безпечної життєдіяльності (у формі гри або тренінгу). Повторення основних положень Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю.

Розділ II. Географічне краєзнавство (146 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок за попередній навчальний рік (4 год.)

Практичні заняття. Актуалізація та перевірка рівня базових знань, умінь та навичок вихованців, набутих у гуртку. Відзначення Всесвітнього дня туризму.

2.2. Опрацювання матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка звіту (12 год.)

Практичні заняття. Опрацювання польових записів, зібраних матеріалів (робота за розподіленими обов'язками). Складання письмового звіту про експедицію. Консультації з фахівцями (за потребою). Обрання форм презентації результатів. Розробка та оформлення виставки, передача підсумкових матеріалів до навчального кабінету, музею тощо.

2.3. Сучасний етап розвитку вітчизняного географічного краєзнавства. Географічне краєзнавство як складова географічної науки (16 год.)

Зміст, сутність, функції, організаційні форми географічного краєзнавства на сучасному етапі. Об'єкти вивчення, методи досліджень у географічному краєзнавстві. Джерела географічної інформації про рідний край. Інтеграційний потенціал географічного краєзнавства. Практичне значення досліджень із географічного краєзнавства.

Типові завдання з географічного краєзнавства на зльотах юних туристів-краєзнавців.

Практичні заняття. Екскурсія на географічний факультет, до кафедри географії місцевого вишу. Зустріч із представниками Українського географічного товариства, Національної спілки краєзнавців України. Ознайомлення з прикладами використання різноманітних методів географічних досліджень. Оволодіння можливостями сервісів «Google Earth» та «Google Maps». Вправлення у виконанні типових завдань із географічного краєзнавства, що представлені на зльотах юних туристів-краєзнавців.

2.4. Підготовка та написання пошуково-дослідницької роботи (50 год.)

Етапи дослідницького пошуку. Пошуково-дослідницька та науково-дослідницька робота: спільні та відмінні риси. Уміння та навички, необхідні юному дослідникові. Етапи підготовки пошуково-дослідницької роботи.

Конференція учнівської молоді – форма презентації пошукового доробку. Вимоги до доповіді та до тез і статей. Унаочнення виступу. Правила ведення дискусії.

Можливості представлення пошуково-дослідницької роботи з географічного краєзнавства у рамках Всеукраїнських експедицій учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край». Особливості всеукраїнських та регіональних конференцій учнівської молоді.

Практичні заняття. Ознайомлення зі зразками пошуково-дослідницьких робіт із географічного краєзнавства, матеріалами конференцій учнівської молоді. Складання проекту пошукової роботи та розподіл обов'язків у пошуковій групі. Коректне формулювання теми пошуково-дослідницької роботи, мети та завдань дослідження, розробка орієнтовної структури роботи, пошук літератури та джерел за обраною темою. Написання та оформлення роботи, підготовка додатків. Консультації з фахівцями. Підготовка виступів, тез (статей), презентацій для участі у конференціях учнівської молоді, вправління у виступі перед аудиторією.

2.5. Облаштування краєзнавчої географічної експозиції (24 год.)

Положення про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України. Базова музейна термінологія. Принципи побудови, типова структура географічної експозиції. Комплектування фондів. Екскурсія – провідна форма роботи музею.

Практичні заняття. Екскурсія до музею при навчальному закладі, де є географічна або тематично споріднена експозиція. Облаштування (або оновлення, розширення) краєзнавчої географічної експозиції у своєму навчальному закладі (за відсутності умов – облаштування географічного куточка, тематичної виставки). Консультації з фахівцями (за потребою). Розробка екскурсії, вправління у веденні екскурсії (або презентації виставки).

2.6. Масові туристсько-краєзнавчі заходи (40 год.)

Практичні заняття. Підготовка та здійснення туристсько-краєзнавчих мандрівок, підготовка до змагань, зльотів, конференцій та участь у них, участь у конкурсах, природоохоронних акціях, конференціях учнівської молоді тощо.

Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (12 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Долікарська допомога (6 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна харчування та водосолевий режим (актуалізація). Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей, їх симптоми, лікування, профілактика. Травми, дії при травмуванні, профілактика. Дії при втраті свідомості потерпілим. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та техніка накладання джгута. Правила та способи транспортування потерпілого (актуалізація).

Практичні заняття. Консультація фахового медика щодо надання долікарської допомоги. Залік із надання долікарської допомоги (тестова і практична частини).

3.2. Туристський побут (2 год.)

Планування бівуаку, послідовність виконання робіт при облаштуванні та згортанні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Правила пожежної безпеки (актуалізація).

Практичне заняття. Моделювання ситуацій, пов'язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

3.3. Організація харчування у польових умовах (4 год.)

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу (актуалізація).

Практичні заняття. Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості. Добір рецептів для експедиційного меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування страв у польових умовах.

Розділ IV. Підсумки навчального року (10 год.)

4.1. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції (8 год.)

Практичні заняття.

Визначення мети та завдань туристсько-краєзнавчої експедиції. Розподіл тимчасових доручень та експедиційних посад. Попереднє вивчення району експедиції, розробка маршруту і плану-графіка подорожі, складання кошторису. Добір та підготовка туристського спорядження та обладнання для досліджень. Контроль фізичного стану вихованців. Перевірка готовності («захист експедиційних посад»).

4.2. Підбиття підсумків навчального року (2 год.)

Практичне заняття. Аналіз діяльності гуртка упродовж навчального року. Завдання на літо.

Вручення заохочувальних відзнак за активну та результативну участь у туристсько-краєзнавчих заходах.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Загальні завдання географічно-екологічної освіти

Вихованці:

- мають уявлення про природу як єдине ціле зі складною системою внутрішніх взаємозв'язків, нерозривність зв'язку людства і природного середовища, значущість природи як багатогранної духовної цінності, взаємовплив природних умов і розвитку суспільства на прикладі своєї місцевості;
- виявляють готовність до конкретних природоохоронних дій, активність у вказаному напрямі;

- володіють низкою методик географічного дослідження природних об'єктів, роботи із джерелами географічної інформації, регулярно ведуть самостійний пошук інформації;
- застосовують технології екологічно доцільного природокористування у туристсько-краєзнавчих мандрівках;
- володіють низкою технологій геоекологічного моніторингу, природоохоронної діяльності.

Завдання краєзнавчо-географічної підготовки

Вихованці:

- розкривають поняття «край», «рідний край», характеризують сутність та значення географічного краєзнавства, мають уявлення про основні етапи розвитку географічного краєзнавства, знають низку видатних географів-краєзнавців та напрями їхніх досліджень;
- знають феносигнали різних пір року, уміють вести фенологічні спостереження та фіксувати їх результати;
- знають основні свята народного хліборобського календаря та пояснюють їхню пов'язаність із сезонними ритмами природи;
- розкривають поняття «географічне положення», характеризують фізико-та економіко-географічне положення краю;
- пояснюють поняття «природний комплекс», «ландшафт», перелічують компоненти ПК, характеризують взаємозв'язки між ними, називають типові ПК свого краю рангу урочищ, природні зони, у межах яких розташований край, розрізняють і порівнюють природні та антропогенні ландшафти;
- у загальних рисах знають геологічне минуле України та краю, розрізняють типові місцеві мінерали та гірські породи, орієнтуються в розташуванні основних родовищ корисних копалин у краї, характеризують рельєф краю, називають чинники його формування, знають розташування визначних геологічних та геоморфологічних об'єктів краю, пояснюють взаємозв'язок між рельєфом місцевості та людською діяльністю;
- пояснюють поняття «погода» та відмінність погоди від клімату, називають елементи погоди і метеорологічні явища, уміють описувати погоду, розуміють принцип дії метеоприладів, знають народні прикмети короткострокового передбачення погоди, характеризують клімат краю, його значення для господарсько-культурного життя населення;
- знають найбільші річки краю та річки найближчої місцевості, характеризують їхній режим, значення для життя населення, людський вплив на річки, розрізняють частини річкової долини, уміють проводити гідрологічні спостереження з використанням простих інструментів, мають уявлення про механізм утворення підземних вод і джерел, штучних водойм, заходи зі збереження водних об'єктів;
- описують типові рослинні угруповання краю, називають та розпізнають за зовнішнім виглядом низку видів місцевих рослин, називають та

розпізнають за зовнішнім виглядом, типовими слідами життєдіяльності низку видів місцевих тварин, знають типові ґрунти краю, чинники їхнього формування, елементарні правила збереження родючості ґрунту, характеризують ґрунт як «дзеркало ландшафту» та «пам'ять ландшафту»;

- у загальних рисах знають історію заселення краю, характеризують населення та господарства краю та свого населеного пункту, мають уявлення про зміну природи краю під впливом людської діяльності впродовж історичного часу, характеризують сучасні екологічні проблеми краю та заходи з охорони природи у краї;
- мають досвід підготовки звіту про польові дослідження, пошуково-дослідницької роботи, презентації власного краєзнавчого доробку перед аудиторією, участі у туристсько-краєзнавчих масових заходах.

Завдання підготовки до забезпечення життєдіяльності

Вихованці:

- знають основні фактори ризику і правила забезпечення безпеки під час практичних занять і здійснення туристсько-краєзнавчих мандрівок;
- уміють обирати та облаштовувати місце для бівуаку, встановлювати намет, розпалювати та обслуговувати вогнище, знають режим харчування у подорожі, добір, вимоги до пакування та зберігання продуктів, уміють готувати страви у польових умовах;
- дотримуються правил особистої гігієни під час подорожі, знають призначення вмісту похідної аптечки, правила поведінки у разі травмування, уміють надати долікарську допомогу.

ЛІТЕРАТУРА

2. Анашкина Е.Н. Лесными тропами: Наблюдаем за млекопитающими. – Ярославль: Академия развития, 2006. – 288 с.
3. Анашкина Е.Н. О чем поет кукушка? Наблюдаем за птицами. – Ярославль: Академия развития: Академия Холдинг, 2004. – 256 с.
4. Бойко Є. Екологічні ігри // Рідна школа. – 1995. – № 10-11. – С. 40-41.
5. Борецько В.Є., Пустовіт Н.А. Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин: Метод. посібник для вчителів. – К.: Київський еколого-культурний центр, Асоціація зооохисних організацій України, 2011. – 80 с.
6. Бочко М., Бочко І. Методика проведення досліджень на місцевості. 6-й клас // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2014. – № 16. – С. 13-25.
7. Вакулюк П.Г. Оповіді про дерева. – К.: Урожай, 1991. – 296 с.
8. Герасименко Н.П., Манукало В.О. Методика польових фізико-географічних досліджень: Посібник. – К., 1993. – 42 с.
9. Денисик Г.І. Основні етапи розвитку географії в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 1. – С. 6-9; № 3. – С. 9-14.
10. Захарченко Е.А. Вивчення та опис ґрунтового розрізу // Основи спостережень за станом довкілля / За ред. С.М. Панченка, Л.В. Тихенко. – Суми: Університетська книга, 2013. – С. 118-138.

11. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю, Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю (наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10.2014 № 1124, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 27.10.2014 за № 1341/261178) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1340-14>
12. Колбовский Е.Ю. Изучаем малые реки. – Ярославль: Академия развития: Академия Холдинг, 2004. – 224 с.
13. Копилець Є.В. Використання поняття «цінності природи» в теорії екологічного виховання: історія та перспективи // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В.І. Сипченка. – Слов'янськ: СДПУ, 2008. – Вип. XLII. – С. 112-119.
14. Копилець Є.В. Екологічне виховання в туристському поході // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2011. – № 32. – С. 3-7.
15. Копилець Є.В. Екологічне виховання у роботі учнівських туристсько-краєзнавчих об'єднань географічного спрямування // Географія та основи економіки в школі. – 2007. – № 7. – С. 32-35.
16. Копилець Є.В. Завдання з географії на Всеукраїнських зльотах юних туристів-краєзнавців // Освітні й наукові виміри географії: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. / Відп. ред. С.М. Шевчук. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 291-294.
17. Копилець Є.В. Інтегративний потенціал краєзнавчих географічних досліджень учнівської молоді // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. пр. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – Вип. 24. – С. 53-57.
18. Копилець Є.В. Урахування специфіки довкілля як чинник оптимізації екологічного виховання міських підлітків засобами географічного краєзнавства // Гуманітарний вісник ДНУЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Наук.-теор. зб. Спец. вип.: Педагогіка. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2009. – С. 188-191.
19. Корнеєв О.В. Методика шкільного географічного краєзнавства. – Х.: Вид. гр. «Основа», 2007. – 144 с.
20. Корнеєв О.В. Розвиток географічного краєзнавства в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 3. – С. 42-45.
21. Корнеєв О.В. Українські дослідники-краєзнавці // Корнеєв В.П., Корнеєв О.В. Видатні мандрівники, мореплавці та дослідники-краєзнавці. – Х.: Вид. гр. «Основа», 2005. – С. 176-215.
22. Корнеєв О.П. Юним фенологам. – К.: Рад. школа, 1984. – 40 с.
23. Костриця М.Ю. Витоки географічного краєзнавства в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 1. – С. 31-33; № 2. – С. 34-35.

24. Костиця М.Ю. Початки географічного краєзнавства в Україні (XVIII –50-ті роки XIX ст.) // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 1. – С. 44-45; № 3. – С. 35-37; № 6. – С. 25-26.
25. Костиця М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 223 с.
26. Кравчук О.П. Передумови та реалії формування краєзнавчої компетентності в учнів старшої школи // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2016. – № 11. – С. 69-73.
27. Крачило М.П., Серебрій В.С. Географія: практичні заняття на місцевості. – К.: Вид. дім «Шкільний світ»: Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.
28. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1994. – 191 с.
29. Манукало В.А. Полевая гидрология: Метод. пособие. – К., 1991. – 78 с.
30. Методика преподавания региональной географии в школе: Учеб. пособие / Под ред. М.А. Никоновой. – М.: ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Изд-во Астрель», 2003. – 189 с.
31. Міщенко М. О. Народний календар. – К. : Веселка, 1995. – 126 с.
32. Навчальні програми і практичні заняття факультативних курсів «Юний географ-краєзнавець», «Основи екології та природокористування». – Івано-Франківськ, 2015. – 141 с.
33. Наровлянський О. Д., Наровлянська М.Д., Пустовойт В.О. Шкільний туризм. – К.: Шкільний світ, 2009. – 128 с.
34. Обозний В.В. Краєзнавство: Навч. посібник-практикум. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Науковий світ, 2004. – 240 с.
35. Позняк С. Ґрунт – феномен природи // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 2. – С. 46-49.
36. Поліхун Н.І. Як стати дослідником. – Вид. 2-ге, доп. – К.: ТОВ «Праймдрук», 2012. – 224 с.
37. Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2011. – 338 с.
38. Пустовіт Н.А., Колонькова О.О., Пруцакова О.Л. Школа екологічного вчинку: Метод. рекомендації. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 36 с.
39. Скуратівський В.Т. Місяцелік: Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1993. – 189 с.
40. Стадник О.Г. Літня практика з географії. – Х.: Вид. гр. «Основа», 2004. – 112 с.
41. Туристсько-краєзнавча робота у вищому педагогічному навчальному закладі: організаційні та методичні аспекти: Навч. посібник / Тімець О.В., Серебрій В.С., Грабовський Ю.А., Шипко А.Л. – Умань: Візаві, 2006. – 237 с.
42. Формування культури екологічної поведінки учнів основної школи: Метод. посібник / Пустовіт Н.А., Колонькова О.О., Пруцакова О.Л. та ін. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 156 с.
43. Швець М., Швець Н. Краєзнавство й туризм у системі навчально-виховної роботи // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 28. – С. 3-15.

44. Швець М. Як провести шкільний туристично-екологічний зліт // Географія та економіка в рідній школі. – 2017. – № 2. – С. 16-24.
45. Школьный экологический мониторинг: Учебно-метод. пособие. – Изд. 3-е, испр. и доп. / Под ред. Т.Я. Ашихминой. – М.: Академический проект, 2006. – 416 с.
46. Яришева Н.Ф. Основи природознавства: Природа України: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 335 с.